

Η Έξοδος, η σημασία και ο αντίκτυπός της στην επαναστατημένη Ελλάδα και στον υπόλοιπο κόσμο

10 Απρίλη του 1826!

Ο προβολέας της Ιστορίας σταματά στο Βαλκανικό χώρο στην Ελληνική γη και φωτίζει άπλετα το ηρωικό Μεσολόγγι.

Οι Ευρωπαϊκοί λαοί απορούν, οι Βαλκανικοί θαμπώνονται, οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι θαυματουργούν!

Έγινε κάτι, που η Ιστορία δυσκολεύεται να τ' αγκαλιάσει.

Φτάνει σε μια άκρη, που η πραγματικότητα κόβεται, για να δώσει τη θέση της στο μύθο.

Ό,τι έγινε τότε, απλώνεται μεταξύ ιστορικού και μυθικού.

Πουθενά αλλού δεν άστραψε πιο δυνατά και ξάστερα το οικουμενικό νόημα του Αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Τούρκων, και σε καμιά άλλη στιγμή του 1821 η Λευτεριά δεν ήταν πιο συνειδητή όσο στο Μεσολόγγι.

Οι σχέσεις «Ελευθερία ή Θάνατος» και άρα Ελευθερία = Ζωή και Δουλεία = Θάνατος, πουθενά αλλού δεν λούστηκαν με τόσο Ελληνικό αίμα και δεν υποστηρίχθηκαν με τόση πεισματική συνέπεια.

Τα Ψαρά αντιμετώπισαν τη βία ηρωικά, η Χίος την υπέστη, οι Σουλιώτες την απέφυγαν, τα Δερβενάκια την συνέτριψαν! Το Μεσολόγγι όμως κατόρθωσε όλα αυτά και κάτι ακόμη, **την εξευτέλισε!**

Γί αυτό το Μεσολόγγι θα μιλήσουμε σήμερα. Το «στεφάνωμα και το καύχημα της Νεοελληνικής Ιστορίας», όπως το ονομάζει ο Ποιητής του, γί αυτό που ύστερα από την Αθήνα, μαζί με την Αθήνα και πάνω από την Αθήνα, του νέου Γένους η Κιβωτός, που η δόξα του τραγουδημένη από την ποιητική αγία Τριάδα των αιώνων: τον Βύρωνα, τον Γκαίτε, τον Ουγκώ, δεν είναι ούτε του χτες ούτε του σήμερα. Είναι εκείνη των αιώνων.

Το λιμνοχώρι αυτό «με τη θάλασσα τη ρηχή και την ήμερη, την πλατιά την μεγάλη» δεν είχε κανένα λόγο να υποπτευθεί πως θα γινόταν η πόλη με την

ασήκωτη δόξα. Απλωμένο όπως είναι στην θάλασσα δεν έχει τίποτε από τα στοιχεία εκείνα, που κάνουν τις πόλεις οχυρές.

Και όμως! Αυτός ο τόπος ήτανε το κλειδί της Δυτικής Στερεάς, η «πύλη της Χερσονήσου» όπως το είπαν.

Όποιος τότε είχε το Μεσολόγγι, κρατούσε στον έλεγχο του το δρόμο που άρχιζε από την Ήπειρο και έφτανε στις Αιτωλοακαρνανικές ακτές, στον Πατραϊκό. Έτσι θα είχε εύκολο το πέρασμα στο Μωριά, εκεί που η φωτιά του ξεσηκωμού ήταν μεγαλωμένη.

Να ποια ήταν η στρατηγική σημασία της θέσης και γιατί ο εχθρός βάλθηκε να καταλάβει το Μεσολόγγι, να το συντρίψει, που τους χαλούσε τα σχέδια.

Μετά τις δύο αποτυχημένες προσπάθειες των πολιορκητών το 1822 και το 1823, για να καθαριστούν οι λογαριασμοί με το πεισματάρικο Μεσολόγγι, οι Πολιορκημένοι νιώθουν την θύελλα να πλησιάζει.

Στις 15 Απρίλη 1825 φτάνει μπροστά στην πόλη το πρώτο εχθρικό σώμα.

Η δύναμη της φρουράς του Μεσολογγίου φτάνει τις 4.000 και ο άμαχος πληθυσμός τις 8.000, έναντι εχθρικής δύναμης 30.000.

Και τώρα το Μεσολόγγι είναι έτοιμο να παίξει το ρόλο που του έγραψε η μοίρα. Το δράμα αρχίζει! Ο εχθρός προτείνει παράδοση. Οι πολιορκημένοι παρατείνουν έντεχνα τις διαπραγματεύσεις και όταν τον Ιούνιο του 1825 φθάνουν Υδραϊκα καράβια με τρόφιμα, απαντούν στις νέες προτάσεις: «Τα κλειδιά του Μεσολογγίου είναι κρεμασμένα στις μπούκες των κανονιών μας».

Φτάνει ο Δεκέμβρης και ο Κιουταχής δεν έχει πετύχει τίποτε.

Και έρχεται ο Ιμπραήμ, ο ερημωτής του Μωριά με 10.000. Και ο νέος πολιορκητής υπόσχεται να μπει στην πόλη μέσα σε δύο εβδομάδες. **Είχε λησμονήσει όμως, ότι εδώ το λένε Μεσολόγγι!**

Οι επιθέσεις γίνονται όλο και πιο σκληρές. Ο εφοδιασμός των πολιορκημένων όλο και πιο δύσκολος. Και όμως κρατούν!

Έτσι ο υπερήφανος Ιμπραήμ, ταπεινωμένος τώρα που οι προθεσμίες έχουν περάσει, αναγκάζεται να δεχθεί την σύμπραξη του Κιουταχή. Και ο εχθρός όλο και νέα σχέδια και νέους τρόπους επιθέσεων εφευρίσκει. Αλλά και οι πολιορκημένοι τους αντιμετωπίζουν βρίσκοντας νέους τρόπους απόκρουσης.

Κάποτε όμως ο κλοιός σφίγγει πολύ και πέφτει το Βασιλάδι, ύστερα ο Ντολμάς και ο ανεφοδιασμός σταματά.

Τώρα νέος εχθρός σκληρός και αδυσώπητος προστίθεται η πείνα. Και αυτό ο εχθρός το ξέρει και κάνει νέες δελεαστικές προτάσεις για παράδοση.

Κι εκείνοι ούτε να ακούσουν!

Τί είδους άνθρωποι λοιπόν ήταν εκείνοι οι ήρωες;

Τί είδους ήρωες ήταν εκείνοι οι άνθρωποι;

Ήταν άνθρωποι του καθημερινού μόχθου, χωρίς υπέρμετρες φιλοδοξίες και με κανένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο ζωής. Και όταν ήρθε η στιγμή της υπέρτατης θυσίας με την ίδια απλότητα προσέφεραν τα πάντα χωρίς επίγνωση ότι δημιουργούσαν Ιστορία, χωρίς πρόθεση να γίνουν σύμβολα.

Είχαν συνειδητοποιήσει ότι ο άνθρωπος τότες αξίζει την ανθρωπιά του, όταν αποφασίζει να πεθάνει, αφού δεν τον αφήνουν να ζήσει ελεύθερος.

Γι' αυτό, όταν πλέον είχε καταντήσει «οι άνθρωποι να μην βρίσκουν γης να πατήσουν και οι πεθαμένοι για να κοιμηθούν», σε πείσμα όλων των πειρασμών και των περιστάσεων, αποφασίστηκε η Έξοδος. Για τους Ελεύθερους Πολιορκημένους η ηθική ελευθερία είναι το πιο ισχυρό καταφύγιο της ανθρώπινης ψυχής που πολιορκείται από τη φυσική βία και ο άνθρωπος που συνειδητοποιεί την αυτονομία του απέναντι στις φυσικές δυνάμεις οδηγείται στη δράση – σύγκρουση από την οποία γεννιούνται οι υψηλές πράξεις.

Η ψυχή των Μεσολογγιτών, ψυχή αυτόνομη, αδούλωτη, ανεξάρτητη, κατορθώνει από το φοβερό γεγονός της πολιορκίας να γεννήσει το υψηλό, το θαυμαστό γεγονός της αντίστασης του αγώνα και της θυσίας για την Ελευθερία.

Και ήταν τότε που είχε έρθει η Άνοιξη. Η φύση βρισκόταν «στην καλή και στην γλυκιά της ώρα». Ήταν τότε, που είχε έρθει ο Πειρασμός, που κάνει και τους απελπισμένους να θέλουν να ζήσουν, όταν τα πάντα γύρω σου σε καλούν και σένα να ζήσεις.

Και όμως!

Οι μάρτυρες θα αποφασίσουν και θα προτιμήσουν τους χίλιους θανάτους, αφού δεν βολεί να ζήσουν σαν άνθρωποι. Για να αντιμετωπίσουν τον εχθρό τους, εκατονταπλασίασαν την ψυχή τους. Ο ένας δεν ήταν ένας. Με μια θεϊκή έξαρση, ανέβηκαν πάνω από το φόβο, πάνω από τον εαυτό τους και τις

ανάγκες του. Γνώριζαν το εαυτό τους και τις ανάγκες του. Γνώριζαν το τέλος τους. Παρόλα αυτά θα περπατήσουν με άνεση από τη ζωή στον θάνατο. «Εκείθε με τους αδελφούς έδωθε με το χάρο!». Η φιλοσοφία τους ήταν η απλή σκέψη που έκανε ο Μακρυγιάννης: «Εμείς απ' ούλα είμαστε αδύνατοι... κι αν αποθάνωμεν... αυτός ο θάνατος είναι γλυκός...». Ο θάνατος ήταν για τους υπερασπιστές του Μεσολογγίου, ο πιο κοντινός τους φίλος, το πιο ασφαλές τους καταφύγιο, η πιο ασφαλής τους λύτρωση. Θα έλεγε κανείς πως το σώμα τους λειτουργούσε σαν ψυχή.

«Ουράνιες δυνάμεις επί της γης» ήταν αυτοί οι άνθρωποι. Θα βαδίσουν προς την Έξοδο, εξαϋλωμένοι από την πείνα, σαν να είχαν αγγελοποιηθεί και να μην πατούσαν στο χώμα.

Αποφασισμένοι για την υπέρτατη θυσία, ελεύθεροι καίτοι πολιορκημένοι, επέλεξαν τον αγώνα από την παράδοση, την ηθική ελευθερία από την δουλεία. Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι ανακάλυψαν το φως μέσα τους. Αυτό το εσωτερικό φως που φώτισε το δρόμο της Εξόδου και όλον τον κόσμο. Ο αγώνας των Πολιορκημένων ήταν η σύγκρουση του φωτός με το σκοτάδι, του πολιτισμού με την βαρβαρότητα. Τους αδέλφωνε η αγάπη της Ελλάδας και τους εξευγένιζε η περιφρόνηση του θανάτου.

«Έπρεπε για να στεργιώσει η οικοδομή του Εθνικού μας Ναού, να στοιχειώσει σαν της Άρτας το γιοφύρι, κάποια ζωή στα θεμέλια. Έπρεπε στη ρίζα της κάποιος μεγάλος χαμός να συντελεσθεί. Και τότε για στοιχείο προσέφερε τη ζωή του το Μεσολόγγι».

Και το καταπληκτικότερο την απόφαση αυτή για την θυσία που είναι άρνηση ζωής, την επήρε όχι ένα άτομο ξεχωριστά, μεμονωμένα αλλά ολόψυχα ένας λαός! Και την επήραν όλοι μαζί, γιατί είχαν φτάσει στην αντίληψη της Λευτεριάς, που όταν σε κυριεύει σβήνει κάθε άλλη σκέψη.

Η Έξοδος λοιπόν αποφασίστηκε να γίνει στις 2 το βράδυ της 10^{ης} Απριλίου 1826, ημέρα Σάββατο ξημερώνοντας Βαΐων.

Και αρχίζει η ετοιμασία. Ο Κασομούλης γράφει: *«Με την μεγαλυτέραν χαρά και ευχαρίστηση οι γυναίκες άρχιζαν να μαζεύουν τα πράγματά τους και να καλούν τους διαβαίνοντας στρατιώτες να πάρουν και να αλλάξουν τα*

λερωμένα ρούχα των με καινούργια. Έβλεπες έναν αγώνα προετοιμασίας να γίνεται με τόσην αταραξία και με γέλια».

Σε λίγο ήρθε η ώρα! Η φοβερή ώρα!

Και οι Εξοδίτες βρέθηκαν μπροστά σ' ένα εχθρό που περίμενε.

Και η σφαγή άρχισε! Η Έξοδος από το Μεσολόγγι ήταν το κορύφωμα των ηρωικών αγώνων των Ελευθέρων Πολιορκημένων!

Κραδαινοντας με τις τελευταίες δυνάμεις τους τα ξίφη και βοώντας «Χριστός Ανέστη», διασχίζουν την βασανισμένη πόλιν φονεύοντας και φονευόμενοι μέχρι ενός. Ήταν ο πιο θριαμβικός γύρος του θανάτου. Μέσα στην πόλη η σφαγή των γυναικόπαιδων, ύστερα η φωτιά του Καψάλη και την άλλη μέρα η φωτιά του Ανεμόμυλου, από τον ηρωικό Δεσπότη Ιωσήφ Ρωγών, ολοκλήρωσε το χαλασμό.

Έτσι μέσα στο Μεσολόγγι και ένα γύρο από αυτό, δεν υπάρχει στη ζωή τίποτε. Έτσι ένας σωρός ερειπίων, στάχτη, πέτρες και πτώματα έμειναν στην εξουσία του εχθρού, ο οποίος είδε με λύπη του να χάνεται το μισό του στρατεύματός του για να κυριεύσει τέτοια δυστυχή λείψανα.

Κατά τον Μικαρέλλι, χριστιανό ιερωμένο που διηύθυνε τότε το Αυστριακό Προξενείο Πατρών, 6.000 γυναίκες και παιδιά είναι τώρα αιχμάλωτοι. Όλοι οι άρρενες από 12 ετών και πάνω εθανατώθησαν και 3.000 ζεύγη αυτιών συνελέγησαν και στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.

Η Έξοδος των Μεσολογγιτών που οδήγησε στο Ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου ήταν από τα πιο ηρωικά πεπραγμένα των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης και ταυτόχρονα από τα μεγαλύτερα τραγικά γεγονότα της Ανεξαρτησίας. Το αίμα τους χύθηκε για να φυτρώσουν οι ρίζες της σημερινής μας Ελευθερίας. Το πέσιμο του Μεσολογγίου τάραξε τα πάντα. Το ένδοξο τέλος του, υπήρξε αναμφισβήτητα σταθμός με μεγάλο αντίκτυπο όχι μόνο στο εσωτερικό, στην επαναστατημένη Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό.

Στο εσωτερικό, όταν τρεις μέρες μετά την Έξοδο έφθασε η θλιβερή είδηση στην Πιάδα (Επίδαυρο), όπου συνεδρίαζε η Γ' Εθνοσυνέλευση, γράφει χαρακτηριστικά στα απομνημονεύματά του ο Κολοκοτρώνης: *«Εβάλαμε τα μαύρα όλοι, μισή ώρα εστάθη σιωπή που δεν έκρινε κανένας αλλά εμέτραε καθένας με τον νούν του τον αφανισμόν μας. Βλέποντας εγώ την σιωπή,*

εσηκώθηκα εις το πόδι και τους εμίλησα λόγια για να εμψυχωθούν. Τους είπα ότι το Μεσολόγγι εχάθη, αλλά ενδόξως και θα μείνει αιώνας η ανδρεία του». Το πλήγμα που ήρθε σε μια πολύ κρίσιμη περίοδο του αγώνα, ήταν πραγματικά βαρύ και οι συνέπειές του άμεσες και μεγάλες, γιατί σκόρπισε τον πανικό και προκάλεσε την υποταγή, το γνωστό “προσκύνημα”, προ πάντων στη Ρούμελη.

Οι Επαναστάτες συγκλονισμένοι από το Ολοκαύτωμα ανέβηκαν τις εργασίες για την Γ’ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, την οποία πραγματοποίησαν αργότερα στην Τροιζήνα. Η κυβέρνηση Γεωργίου Κουντουριώτη παραιτείται. Η επανάσταση μετά την πτώση του Μεσολογγίου είχε σχεδόν κατασταλεί. Η φλόγα όμως του Αγώνα παρέμεινε άσβεστη.

Αλλά και την εσωτερική μας κατάσταση έσωσε με την πτώση του το Μεσολόγγι. Οι φλόγες που άναψαν στην Ιερή Πόλη εκείνη την νύχτα, έγιναν το «καθαρτήριο πυρ», που εξαγνισε του Έλληνες από το πάθος της διχόνοιας και τα μίσση των προηγούμενων εμφυλίων πολέμων, η δάδα που φώτισε τη συνείδηση του χριστιανικού κόσμου και ο φάρος που καθοδήγησε το Έθνος μας στην κατοπινή πορεία του. Η καρδιά του Έθνους μας έμεινε να χτυπά στο Μεσολόγγι. Σ’ αυτά τα χώματα που αυτοί ελευθέρωσαν, “κτίστηκε” η Πατρίδα μας. Το μικρό αυτό αλωνάκι, δικαιούται να το χαιρετά στον αιώνα τον άπαντα η ευγνωμοσύνη του έθνους.

Το Μεσολόγγι αφηφώντας τον θάνατο, έκανε την Ελλάδα να αναγεννηθεί και να ζήσει.

Η Έξοδος, αντίθετα στο εξωτερικό ξεσήκωσε ένα κύμα ενθουσιασμού και συμπάθειας για τον ελληνικό λαό, που μεταμορφώθηκε σε έντονη φιλελληνική κίνηση, την οποία ο Άγγλος αγωνιστής του 1821 και ιστορικός της Επανάστασης Thomas Gordon παραλλήλισε με το πνεύμα που επικρατούσε κατά την εποχή των σταυροφοριών. Τα μετέπειτα χρόνια το Μεσολόγγι γίνεται το απόλυτο σύμβολο τραγικού ηρωισμού και αυτοθυσίας. Το έπος της άμυνας και της εξόδου της φρουράς της ηρωικής πολιτείας, ανάγκασαν την πολιτισμένη Ευρώπη να θυμηθεί έντονα ότι σε μια γωνιά της Βαλκανικής, ένας μικρός χριστιανικός λαός, απόγονος του μεγάλου φωτοδότη της αρχαιότητας, κινδύνευε να εξολοθρευθεί από την πείνα και το μαχαίρι του βάρβαρου δυνάστη του. Η αναζωπύρωση του Φιλελληνισμού που παρατηρήθηκε παντού μετά την

πτώση του Μεσολογγίου, δεν προερχόταν πια από τον ρομαντισμό και τη γνώση της κλασικής αρχαιότητας, αλλά από βαθιά αισθήματα ανθρωπισμού και συμπάθειας και η βοήθεια που προσέφερε στον ελληνικό αγώνα, υπήρξε μεγαλύτερη και θετικότερη. Το φιλελληνικό ρεύμα επεκτάθηκε τότε και έξω από την Ευρώπη, στην Αμερική και έφθασε ως τις μακρινές Ινδίες.

Η Έξοδος της ηρωικής φρουράς του Μεσολογγίου, έδωσε στους ξένους το μέτρο του μεγαλείου της Ελληνικής Φυλής. Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι πέφτοντας τότε το Μεσολόγγι, έσωσε από τον αφανισμό την Ελλάδα.

Το έπος του Μεσολογγίου δημιούργησε μια πραγματική «Φιλελληνική φιλολογία και τέχνη», που επηρέασε έντονα την κοινή γνώμη στο εξωτερικό και ανάγκασε τον Αυστριακό καγκελάριο, τον σκληρό Μέττερνιχ της Ιερής συμμαχίας, να απευθυνθεί προς τον Σουλτάνο λέγοντας: «Δεν θα μπορούμε στο μέλλον να σας βοηθάμε όπως πριν. **Δυστυχώς εμεσολάβησε το Μεσολόγγι**».

Θα λέγαμε ότι ο Φιλελληνισμός στάθηκε πάνω από την πολιτική των κυβερνήσεων. Από τους Φιλέλληνες τονίζεται η επικράτηση του σταυρού πάνω στην ημισέληνο.

Τέλος, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, στις Ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, διαμορφώθηκε το κατάλληλο κλίμα, που οδήγησε στην παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων και την αναγνώριση της Ελληνικής Επανάστασης. Με την συνθήκη του Λονδίνου το 1827, που οδήγησε στην καταστροφή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναβαρίνο, επισφραγίστηκε η Ελευθερία των Ελλήνων.

Είναι δύσκολο να αναπαραστήσει κανείς το μεγαλείο αυτής της πολιορκίας και αυτής της Εξόδου, που συγκλόνισε τους λαούς. Δικαιολογημένα λοιπόν ο Αύγουστος Φαμπρ στο βιβλίο του «Η Ιστορία της Πολιορκίας του Μεσολογγίου» γράφει: «Η άμυνα του Μεσολογγίου αποτελεί από τα πιο ωραία πρότυπα, ίσως τα ωραιότερα από όλα που ο πατριωτισμός και το θάρρος προσφέρανε ποτέ στην ανθρωπότητα».

Ο Γερμανός ποιητής Μύλλερ μετά το Ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου, μετονομάστηκε Έλληνας και δήλωσε: «Χωρίς εσέ Ελλάς, τί θα ήταν ο Κόσμος;».

Εμείς θα προσθέσουμε: «Χωρίς εσέ ηρωικό Μεσολόγγι, τί θα ήταν η σύγχρονη Ελλάδα;».

«Γιατί στο μικρό αυτό αλωνάκι αναπνέεις Ελλάδα, σκέπτεσαι Ελλάδα, διδάσκεσαι Ελλάδα. Τα ερειπωμένα αυτά τείχη δεν περιβάλλουν πια μόνο το Μεσολόγγι. Περιβάλλουν την Ελλάδα ολόκληρη. Το Μεσολόγγι έχει γίνει μια συμπυκνωμένη Ελλάδα σ' ότι έχει ηθικότερο και υψηλότερο. Το Μεσολόγγι δεν βρίσκεται μονάχα εδώ, στον ορατό τούτο χώρο. Βρίσκεται παντού όπου η Ελληνική αρετή φανερώνεται!».

Και θα τελειώσουμε με τα λόγια του ποιητή μας και ακαδημαϊκού Νικηφόρου Βρεττάκου: «...Την ημέρα της Επετείου της Εξόδου θα έπρεπε να βρίσκεται συγκεντρωμένο όλο το Έθνος. Να έχει περικυκλώσει νοερά, τον ιερό αυτό τόπο με την αφοσίωσή του και με την πίστη του. Θα έπρεπε να παιδιά των σχολείων όλης της χώρας να προσανατολίζονται προς το Μεσολόγγι για μια ολιγόλεπτη σιωπή και περισυλλογή, μια που το πιο κοντινό μας μνημείο μετά τον Παρθενώνα και την Αγία Σοφία, είναι το ιδεατό μνημείο του Μεσολογγίου!».

Βιβλιογραφία

1. Ιωάννου – Ιάκωβου Μάγερ, *Ημερολόγιο της Πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825 – 1826*, Επιμέλεια Γεωργίας Δροσίνη Καρδίτσα 2002
2. Αύγουστος Φαμπρ. *Η Ιστορία της Πολιορκίας του Μεσολογγίου*, Εκδόσεις Πολύπλευρο 1999
3. Αντώνης Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στο 1821*, Εκδόσεις Ασίνη 2019
4. *Οι ημέρες των Ελεύθερων Πολιορκημένων (1821 – 1826)*, Εκδόσεις Ωκεανίδα Αθήνα 2001
5. Νικόλαος Αθ. Κολόμβας, *Το Μεσολόγγι (1821 – 1829) Οι Αθάνατοι πρόμαχοι*, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΛΦΑ, ΣΕΙΡΑ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ – ΑΘΗΝΑ 1998
6. Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, *Το Μεσολόγγι και ο Φιλελληνισμός*, Ιωάννινα 1971

7. Γεώργιος Φίνλεϋ, *Η Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία. Αθήνα 2008